

Болат ҚОРҒАНБЕКОВ

ҚАЗАҚ БИ-ШЕПЕНДЕРІ ЖӘНЕ РУХАНИ ІЛІМ

Қазақские ораторы в своих универсальных общественных функциях играли роль народного судьи. Тем самым эти мудрецы не опирались законооам шариата и другим конституционным основам. Они делали выводы сугубо интуитивно. Этому служило их духовное озарение, потому, что были представителями духовного учения.

Kazak hakemleri ve söz ustaları problemli meselelerde çözümede her zaman ruhani ilime yani hal ilimine başvurmuşur. Kazak toplumu ve onların geçmişteki babaları insanın akıl kanunlarıyla neñice verecek çözümlere durmamışur. Onların hepsi ruhani ilim yani ehli tasavvuf olmuştur.

Бұрынғы қазақ қоғамында жеке адамдар арасындағы дау-дамайдан бастап, ірі руаралық тартыстарға дейінгі түйінді мәселелерді би-шепендер пешпіп отырған. Олардың пешпімі әрдайым халықтың көңілінен пыға білген. Осы орайда, қазақ қауымын тәнтгі еткен қазақ билері қандай заңға арқа сүйеп еді деген орынды сұрақ туындары шындық. Бұл кезде өздерін мұсылманбыз деп есептейтін елдердің дені шариғат заңдарын басшылыққа алатын еді. Осыдан келіп, қазақ билерінің шариғатқа қатысы қандай болған еді деген тағы бір сауал туындайды. Бұл сауалға жауап беру үшін, қазіргі кездегі көшпшілік түсінігінде әр түрлі мағыналық реңк алып кеткен «шариғат» ұғымына біршама тоқталу қажет.

«Шариғат» ұғымы кейінгі замандарда қарапайым халық арасында бастапқы мәнінен біршама біршама ауытқыды. Әуел баста рухани кемелденудің бастапқы басқышы, соның алғы шарттары ретінде ретінде ұғынылған шариғат кейін келе қоғамдық қатынастарға қатысты діни заң сипатына көпті. Ол тіпті бергі замандарда «фикх» ұғымымен де астасып кетті. Фикх туралы анықтамалық әдебиетте: «**Фикх – фикх** (арабша) – Құран мен суннаның және оларды мұсылмандық қоғамның күнделікті тәжірибесінде қолдану принциптері негізінде жасалған мұсылмандық правоның теориясы. **Ф.** (фикх – Б.Қ.) заңдарды түсіндірумен айналысады және бұл термин кейде барлық діни тәртіптердің немесе жалпы мұсылмандық теологияның жиынтығы ретінде қолданылады. Сондай-ақ **Ф.** мұсылманның дұрыс өмір жолын көрсететін шариғатты негіздеу мен түсінудің теориялық негізі ретінде де айтылады; сондықтан шариғат пен **Ф.** бірін-бірі алмастыра береді» [1], – деп берілген.

Қазақ қоғамы ислам дінін Қожа Ахмет Ясауи үйреткен хал ілімі негізінде қабылдағандықтан, шариғатты осы ілім аясында қарастырған жөн. Ясауидің өзі ислам ілімдерін *қал* және *хал* деп екіге бөлгені оның хикметтерінен белгілі. Осы жолдың көрнекті өкілдерінің бірі Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы қал ілімінің атауы арабтың «қала», яғни «айту» дегенінен шыққан, ол – тілмен жеткізуге болатын ілім, ал хал ілімі – Жаратушыдан келетін, тілмен жеткізу мүмкін емес, рухани ілім деп түсіндіреді [2]. Ясауи жолында

қал ғылымы басты ілім болып саналатын халге жетудің алышарты болса, «фиқх» мәніндегі шарифат заңдарының жалпы көпшілік үшін халден гөрі қал ғылымына қатысы көбірек екенін сезіну қиын емес: өйткені оның көп қағидаларын тілмен айтып жеткізудің мүмкіндіктері мол. Дегенмен соны үшін шарифат – хал іліміндегі рухани кемелденудің алғашқы сатысы болып қала бермек: өйткені ол өзінің түпкі негізін сөзбен айтуға келмейтін хал ілімінен алады. Мұндай рухани ілімге сүйеніп пығарылған діни заңдарды қазақтардың «ақ шарифат» деп атағаны халық шығармаларынан аңғарылып тұрады. Кезінде С.Сейфуллин осыған қатысты мынадай ой айтқан еді: «Ал би мен батыр таразының екі жақ басына түскенде, биді дәріштейтін болған:

Батыр деген барақ ит,
Екінің бірі табады.
Би деген ақ шарифат,
Ілуден біреу шығады... –

деген мәтел мен «...елге бай – құт емес, би – құт», – деген мәтел елге жайылған» [3]. Ал жүрек тазалыған меңгермеген жандардың шарифатшылыққа бой алдыруы – догмашылыққа ұласатынын, тіпті ол заңдарды бұрмалауға себеп болатынын байқау қиын емес. Бұл туралы ақиқатты Байдалы бидің Айғанымға айтты дейтін мына сөзінен көре аламыз:

Бағзы-бағзы шарифат бар,
Тек патақ үшін таралған.
Алуан-алуан молда бар,
Тек алу үшін жаралған.
Олар «ал» дегенді өлтіріп,
«Бер» дегенді ғана қалдырған [4].

Осыдан түйетініміз, заң сипатындағы шарифатты қара қылды қақ жарғандай әділеттілікпен жүргізуге жүрек тазалығына жеткен жанның ғана шамасы келеді. Шернияз ақынның Байсақал биге айтқан:

Асқар, асқар, асқар тау,
Асқар таудың түбінде болар саясы.
Шарифатты білмеген
Көкірегіңнің қарасы [4,34], –

деген сөзінде осы шындықтың ізі бар.

Осы жерде Қожа Ахмет Ясауи қолданған «шарифат» ұғымы мен «фиқх» ұғымымен астасып кеткен шарифат жөніндегі кейінгі замандарда пайда болған түсініктің елеулі айырмашылығы барын аңғарамыз. Қожа Ахмет Ясауи:

Тарикатқа шарифатсыз кіргендердің,
Шайтан келіп иманын алады екен [5];

Шарифатни шараятин билган ғашик,
Тарикатни мақамини билур, достлар [6];

Шариғатни салахиини кимагунча,
Тариқатни бурақиға минмагунча,
Жазаб жуниин ғаламиға бармагунча,
Хақиқатни майданиға кирса болмас [6,189];

Ути ғумирим шариғатқа иеталмадим,
Шариғатсиз тариқатқа уталмадим [6,183], –

дегенде, бұл ұғымды Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардың хадистеріндегі мәнге сай қолданған. Шәкірті Мұхаммед Зарнуқи (Данышпанд) арқылы жеткен Қожа Ахмет Ясауидің «Мират-ул Қулуб» еңбегінде: «Хз. Пайғамбар (с.ғ.с.) хадисінде былай дейді: «Шариғат – сөздерім, тариқат – істерім, ал хақиқат – хәлдерім». Яғни, шариғат менің сөйлеген сөздерім, тариқат істеген істерім. (Бұл жерде) Хз. Пайғамбарымыз, шариғат – сөйлеген сөздерім десе, тариқатқа келгенде тек сөйлегендерім деумен шектелген жоқ, (оған қоса) істеген істерім деді» [7], – деген болатын. Жоғарыда айтқанымыздай, Қожа Ахмет Ясауи «шариғат» сөзін хадистердегі мағынасына сай қолданған, яғни Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардың айтқандарын орындап болмай, оның істегендерін істеймін деушілердің адасатынын көрсеткен. Ал кейбір зерттеушілер Ясауидің шариғатқа қатысты жоғарыдағы сөздерін «фикх» ұғымымен астасқан мәнде, яки кейінгі ғасырларда қалыптаса бастаған мағынада қабылдап, бұл – Ясауидің сыртқы құлшылықтарды өтеп болмайынша, тариқат жолына кіруге болмайды дегені деп түсіндіргісі келеді. Осы көзқарастың қате екені жоғарыда айтылғандардан белгілі болды. Дегенмен нақтылай кетейік: Ясауи үшін шариғат – хал-хикмет ілімінің бір саласы, рухани кемелденудің алғашқы сатысы болса, әлгіндей пікір айтушы кейінгі зерттеушілер оны қал ғылымының құрамдас бөлігіндей ұғынған. Бұрынғы сопылар да, Ясауи де шариғатты хикмет ілімінің бастапқы сатысы деп санағанын ясауитанушы Д.Кенжетай келтірген мәлімет пен ол туралы мына пікірінен сезе аламыз: «Сопылық дүниетанымда «хикмет» ұғымын тұңғыш рет Харауи қолданған болатын. Ол хикметтің үш сатысын ашып көрсеткен. Хикметтің бірінші сатысы қандай да бір құбылысты немесе істі тану; екінші сатысы сипаттау, оны образдық-символдық анықтамалар арқылы жеткізу; үшінші сатысы – жүзеге асыру немесе орындау. Кейіннен Кашани осы анықтамалар негізінде хикметті «тілмен жеткізуге болатын» және «тілмен жеткізуге болмайтын» деп екіге бөліп, біріншісін – «шариғат» һәм «тариқат», екіншісін – «хақиқат сырлары» деген болатын. Яғни сопылардың түсінігінде хикмет – рационалдық ойлау арқылы игерілетін ғылым емес, тікелей қалбке (жүрек, көңіл) берілетін, жүрекпен сезінетін (батини-ладуни) ілім» [8].

Жаратушыдан келетін хал-хикмет ілімін меңгеруді ниет еткен ізденуші үшін «фикх» мәніндегі шариғат ілімдерінің маңызы алдыңғы орында тұрмасы белгілі. Қазақ қоғамы және олардың арғы бабалары сақтар, ғұндар мен көк түріктер адам ақылының жемісі болып табылатын діни заңдар

шығарып және өздерін сол заңдардың тұтқынында қалдырып отырмаған. Олар жүрек көзін ашқан әулиелер Жаратушыдан тікелей алады деп есептейтін рухани ілімді ғана місе тұтқан. Әрине бұл – көпшелілер қоғамының әрбір мүшесі жүрек көзі ашылған әулие болды деген сөз емес. Бірақ бүкіл қоғам әулиелерді жазбай танып, менмендікке салынбай, солардың айтқандарын ақиқат ретінде қабылдап, шексіз бағыну нәтижесінде олардың бәрі рухани ілім көрсеткен заңдылықтармен жүріп-тұрды деп санауға болады. Би-пешендердің бәрі дерлік рухани ілімнің өкілдері болды. Олардың көпшілігін халық әулие деп есептеді. Бұған мысал ретінде Төле бидің ныспысы «Қарлығаш әулие», ал Бұқар жыраудың лақабы «Көмекей әулие» болғанын айтсақ та жеткілікті. Ақиқат жолды іздеп, хақ жолына түспеген адамның қара қылды қақ жарып әділ билік беруі, отырықшы елдердің философтары тудыра алмаған терең ғибратты ойларды тұтқиылда тауып айтуы мүмкін де емес. Хал ілімінен ажырап қалудың салдарынан, кейінгі ғасырдағы қазақ қоғамында билерше ой түйетін, билерше шебер сөз өретін адамдар жоққа тән болып қалды. Көненің көзін көрген көрнекті жазушымыз С.Мұқановтың: «Қазақта шарифаттан тариқат басым болған. Бұл заңды қолданушылар билер» [9], – деуінде көп мән бар. Әрине Сәбең заман шындығына орай бұл ойын одан әрі ашып айта алмаған. Қаз дауысты Қазыбек би дүниеден өткен кездегі қызы Маңқаның жоқтауының:

Қазаққа деп заң жасап,
Қазыбектің қасқа жолы –
Арында мирас қалғаны,
Шарифат айтқан жол емес,
Заңның тағы қол емес.
Дуалы ауыз айтқан соң,
Қазаққа бір жол салғаны [10] –

(курсив біздікі – Б.Қ.) деген жолдарында да қазақ билерінің рухани ілімді үлгі тұтқаны көрініп тұр. Хал ілімін басшылыққа алған билердің мұндай рухани дәрежеге жетпей жатып шарифат тұтқынында қалған молдалармен діни мәселеде үнемі қайшылықта болғанынан ел аузындағы әңгімелер куәлік береді. Бұған Төле би мен молданың [10, 67], Байдалы би мен Таумұрын молданың [4, 22-24] тартысын мысал етсек те жеткілікті.

Қазақтардың және олардың арғы бабаларының Құдай заңы болып саналатын табиғат заңдарын жоғары бағалағанын әр дәуірлерде хатқа түсіп қалған көне әңгімелерден көруге болады. Мәселен, Анахарсис туралы хикаялардан осыны байқаймыз. Сондай әңгімелердің бірі былай баяндалады: «Крез патша данышпандарды қабылдап, байлығы мен салтанатын көрсетіп болған соң, әңгіме бастайды. Анахарсистің таным деңгейін, білім дәрежесін байқамақ ниетпен сөз арасында оған сұрақ қойып отырады. Бірде патша: «Жан біткеннің қайсарын кім деп ойлайсың?» - деп қалады. Сонда Анахарсис: «Жан біткеннің қайсары – түз тағысы (бұл жерде данышпан бөріні айтқан деп есептейміз – Б.Қ.), өйткені олар бас бостандығы үшін

қайыспай жан қияды» – деп жауап береді. Өңгіме желісін одан әрі қарай созып: «Жан біткеннің әділеттісі кім болады?» – деген патшаға скиф ойшылы тағы да дала тағысының қасиеттерін негізге алып тіл қатады: «Жан біткеннің әділеттісі – дала тағысы, өйткені олар заңға табынбайды, табиғат талабын ғана мойындайды. Табиғатты құдай жаратқан, ал заң адам ақыл-ойының туындысы. Адам орнатқан заң тәртіптеріне табынғаннан құдай жаратқан табиғат талаптарын мойындаған әлдеқайда әділетті, патшам».

Тәрбиесі де, ортасы да, ойлау жүйесі де басқа Крез патша Анахарсистің сөзін іштей місе тұтпай: «Данышпандардың данышпаны да сол сенің түз тағың болып жүрмесін?!» деп, сұрағына әжуа, мысқыл араластырады. Патшаның көңілінде қандай күйін көтеріле бастағанына қарамастан, Анахарсис өз ойын қалауына сабақтап, өз шындығын айтады: «Иә, дәл солай. Өйткені табиғаттың, құдайдың заңын адамдардың заңынан жоғары санау – данышпандықтың басты белгісі» [11]. Көне түркілер де елді рухани ілімді терең меңгеріп, тікелей Жаратушы әмірімен ғана жүріп-тұратын халге жеткен адамдар ғана басқаруы керек деген түсінікте болған және ұлы қағандар да, көбіне, сол талап деңгейінен көріне білген. «Күлтегін» «Білге қаған» ескерткіштерін жазған Иоллығ-тегіннің: «[Түрік халқы] жойылып бара жатты. [Сол кезде] жоғарыда Түрік Тәңірісі, Түріктің киелі Жері, Суы былай депті: «Түрік халқы жойылмасын деп, ел болсын» - деп әкем Елтеріс қағанды, анам Ел-білге қатынды Тәңірі төбесіне тұтып, жоғары көтеріпті» [12]; «Түрік халқының атақ-даңқы өшпесін деп, Әкем қағанды, Анам қатынды көтерген Тәңірі, ел берген Тәңірі, Түрік халқының атақ-даңқы өшпесін деп Тәңірі өзімді қаған [тағына] отырғызды» [12, 172]; «Түрік халқын Тәңірі ел етіп бергендігін мұнда (тасқа) бастым (...);» [12, 17], – деген сияқты сөздері осы ақиқаттың айғағы. Ал Күлтегіннің: «Үрім-бұтағымызбен ел билеу, ел бастау үшін жаралғанбыз, басыңды біріктіріп, ел ететін – біз, елді жосықтан, тұтқыннан құтқарған бізбіз» [13] – дегені де осымен өрелеседі. Рухани еркіндікті мұрат тұтқан көпшелелер қоғамында бұл дәстүрді Қожа Ахмет Ясауи өзі таратқан хал ілімі арқылы одан әрі тереңдете түсті. «Қазақ» сөзінің бір мағынасы – «еркін халық» болуы да осы жағдайлардан туғаны кәміл. Сондай-ақ көне түркілер мен қазақтардың еркіндіктің, рухани тәуелсіздіктің символы болған көк бөріні кие тұтуы да айтылған шындықтардың белгісі деуге лайық.

Лас сезімдерден тазарған жүректің айқын қалауы ретінде көрінетін Жаратушы бұйрығын басшылыққа алған әулиелердің жасаған бітімдері мен шешімдеріне қалтқысыз сенген қазақ қоғамы ислам діні келгеннен кейін де, адам ақылының жемісі – шариғат қағидаларын мемлекеттік заң ретінде қабылдаған жоқ. Бұның айқын мысалын Абайдың жас кезінде басынан өткізген мына мысалдан аңғара аламыз: «Абай бірде Үшқара деген жердегі Қонтай-Тонгайдың аулына, яки нағашыларына барып қайтқысы келетінін әкесі Құнанбайға айтса керек. Құнанбай сонда: «Барғаныңа қарсылығым жоқ. Есіңе салып, өзіңе айтарым: сөйлер сөз, айтар ойыңның аңысын аңдып,

толғана, ойлана сөйлегейсің. Менің қайын жұртым, сенің нағашың сол Қаракесек ішіндегі Шаншар болады. Шетінен пешен, қашияда сөз тауып, сөзуар келетін жандар», – депті.

Абай әке айтқанын жадында сақтағанымен, кейде сәті келіп қалғанда: «Ұтымды жерде айтпаса, сөз атасы өлетінін» қалыс қалдыра алмапты. Бірде нағашысы Тонтай екінші намазын абың-күбің оқып, тез-тез асығыс бітіргені, әрі діни қағиданы бұзып, аяттарды шатастырып, шала-шаршы оқығаны Абайға өрескел көрінеді. Абай:

– Нағашы, білген кісіге намаз шарифатын бұзып, төте тартуға да болады екен-ау? – деп мысқыл сауал қояды. Тонтай:

– Ия, балам, бұл сұрауың өте орынды. Әрі сенің бұл айтқаның Имам шафиғиның тар жолына жатады. Бірақ біз шір тұтатын Имам ағзамның жолы біреу-ақ: яғни әлем қандай кең болса, оның шарифаты да сондай кең. Анау-мынау ұсақ-түйек қателіктер кешіріле береді. Өйткені ол қағида «аттың жалы», «түйенің қомы», «садақтың оғы» сияқты қатал, қатыгез емес, – депті. Құнанбай:

– Я, бұл жұмбақ сөзді қалай түсіндің? – деп ызғарланған екен. Абай:

– Шешімін әділдікпен тура айтсам, «Аттың жалы» дегені – Еңлік-Кебекті атқа сүйретіп өлтірген Кеңгірбай бидің билігі. «Түйенің қомы» дегені – Қодарды келінімен түйеге теңдеп өлтірген билердің үкімі. «Садақтың оғы» деп өкіне айтқаны – Қалқаман-Мамырды садақпен тартқан Көкенайдың қаталдығы деп түсіндім. Бұл сөздер тобықты еліне таңба боп басылғандай сезіндім, бармағымды тістей-тістей атандым, – депті» [14]. Егде тартқан шағында жүректі тазалау ілімін, оның мәнін терең түсінген Абай адамның даналыққа жетіп Жартушыны тануда ақылдан жүректің жоғары тұратынын үнемі ескертіп отырды. «Алла деген сөз жеңіл» деп басталатын өлеңі толығымен осы көзқарасты танытады.

Алла деген сөз жеңіл,
Аллаға ауыз қол емес.
Ынталы жүрек, шын көңіл,
Өзгесі хаққа жол емес.

Дененің барша қуаты
Өнерге салар бар күшін.
Жүректің ақыл суаты,
Махаббат қылса тәңірі үшін.

Ақылға сыймас ол алла,
Тағрипқа тілім қысқа ah!
Барлығына шүбәсіз,
Неге мәужүт ол куә.

Ақыл мен хауас барлығын
Білмейдүр, жүрек сезедүр.

Мүтәкәллимін, мантиқин

Бекер босқа еседүр [15], –

деп, Жаратушыны жүректің тазалығы арқылы ғана тану мүмкін екенін, Оны философиялық жолмен тауға болады дейтін мүтәкәллиміндер мен мантиқиндардың адасып жүргенін көрсетеді. Сондай-ақ қара сөздерінде: «Біз алла тағаланы өзінің білінгені қадар ғана білеміз, болмаса түгел білмекке мүмкін емес. Заты түгіл хикметіне ешбір хакім ақыл ерістіре алмады. Алла тағала – өлшеусіз, біздің ақылымыз – өлшеулі. Өлшеулімен өлшеусізді білуге болмайды» [15, 127]; «Асықтық та жүректің ісі. Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайды. Амалдың тілін алса, жүрек ұмыт қалады» [15, 102], – деген ойларды айтқан. Он жетінші қара сөзінде тәмсіл арқылы ақыл мен қайраттың жүрекке бағынуы керектігін білдіреді. Абай адамның жеке басының кемелдікке жетуі мен бақытқа кенелуі ғана емес, бүкіл халықтың тату-тәтті тіршілік кешіп, гармонияда өмір сүруі де жүректің тазаруына, сөйтіп, ондағы хикмет «қазыналарын» қажетке жарата алуына тәуелді екенін көрсеткен:

Жүректе көп қазына бар, бәрі жақсы,
Теңіздің түбіндей-ақ қарап бақшы.
Сол жүректен жылылық, достық пенен
Бұлақша ағып ғаламға тармақшы [15, 49].

Қазақ билері барлық шешімді тазарған жүректің әмірімен шығарып отырған. Келелі, түйінді мәселелерді шешуге рухани ілім иелерінің барлығы да қатысып отырған. Тек би-шешендер ғана емес, жүрек ілімін үйретуші пірлердің де билік айтқан кездері аз болмаған. Бұған Бекет ата Мырзағұлұлының билік айтуын мысал етуге болады. Бекет атаның биліктері болашақты болжаумен де астасып жатады [16].

Сонау Анахаристен бастап, Абайға, Шәкәрім мен Мәпһүр Жүсіпке дейінгі дала ғұламалары жүрек тазалығы арқылы меңгеретін хикмет ілімдерін барлық істе басшылыққа алды. Адамдар арасындағы күнделікті қарым-қатынастан бастап, ірі әлеуметтік мәселелерге дейін хал-хикмет ілімдерінен бастау алған әдет, ғұрып, салт нормалары қалыптастырылды. Әрине олар хикмет ілімін меңгерген жаңдарды құрметтеу мен солардың көрсеткен жолын басшылыққа алумен жүзеге асты. Сондықтан да қазақ ұлтының уақыт пен кеңістіктік тұрғыда қарағанда салттық, ғұрыптық, тілдік айырмашылығы болмады. Мұны бәзбір ғалымдар көпшелі тіршілікпен ғана байланыстырады. Әрине оны да жоққа шығаруға болмас. Бірақ соңғы ғасырларда әр түрлі мемлекеттердің құрамында болып, бір-бірінен саяси, мәдени және экономикалық байланысы үзілген қазақ диаспораларының да дүниетанымдық, тұрмыстық, тілдік бірлігінің сақталуы көпшелі тіршілікке қатыссыз екені анық. Демек бұл тұтастықтың негізі қазақтар тұтынған рухани ілімде жатыр деп айта аламыз.

Ауыз әдебиеті жетекші орынға шыққан қоғамда ел билеген көсемдердің көрегендігі үлгі болатын заңдылық бар. Бұл туралы Ю.Лотман

былай дейді: «Осы арада тағы да бір ескерер жәйт – егерде жазба мәдениет өткендегіге бағышталса, ауызша мәдениеттің бағыт-бағдары – болашақ. Сондықтан да соңғысында болжаудың, көріпкелдіктің, әулиеліктің атқарар ролі ерекше» [17]. Қазақ арасынан шыққан болашақты болжағыш би, шешен, дана, әулиелердің барлығы, С.Мұқанов айтқандай, тариқаттың, дәлірек айтқанда, Ясауи тариқатының өкілдері болды. Олардың барлығы шығарма мәніндегі Ясауи хикметтерін үздіксіз оқу, жаттау арқылы ілім ретіндегі хикметке қол жеткізген. Ал хикмет ілімі олардың болашақта не болатынын көрсетіп кеткен және кейінгі ұрпақтың адаспауы үшін қалдырған шешендік болжау сөз, ақыл-нақыл, өсиет, насихат термелері мен нақыл сөздерін тудыруға себеп болды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ислам: Қысқаша анықтамалық (Ауд. Қ.Тұтыбаев, О.Жолдыбаев, Е.Естаев). Алматы: Қазақстан, 1988, 130 б.
2. *Мәшһүр-Жүсіп Көпеев*. Шығармалары. 9 т. Павлодар: 2006, 327 б.
3. *Сейфуллин С.* Шығармалар. 6 т. Алматы: ҚМКӨБ, 1964, 265 б.
4. *Шешендік сөздер* (құраст. алғысөзі мен түсініктерін жазған Б.Адамбаев). Алматы: Отау, 1992, 23 б.
5. *Зейбек Н.К.* Қожа Ахмет Ясауи жолы және таңдамалы хикметтер (аударған Д.К.Тұрсынбайұлы). Анкара: Бойут-Таң, 2003, 70 б.
6. *Ясауи Қожа Ахмет*. Диуани хикмет (Даналық кітабы). Жинақты баспаға әзірлеп, қазақшаға аударғандар: М.Жармұхамедұлы, С.Дәуітұлы, М.Шафиғи. Алматы: «Мұраттас» ғылыми-зерттеу және баспа орталығы, 1993, 189 б.
7. *Әзірет Сұлтан Қожа Ахмет Ясауи*. Көңілдің айнасы (Мират-ул қулуб). Дайындаған: Досай Кенжетай Тұрсынбайұлы. Анкара: Билиг, 2000, 15-16 б.
8. *Кенжетай Д.* Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымы. Түркістан, Тұран, 2004, 163-164 б.
9. *Мұқанов С.* Таңдамалы шығармалар: 16 томдық. Т. 15 Халық мұрасы. Тарихи-этнографиялық шолу. Әдеби портреттер. Алматы: Жазушы, 1979, 62 б.
10. *Төрехұлов Н., Қазбеков М.* Қазақтың би-шешендері. 1, 2 кітап. Алматы: Жалын, 1993, 124 б.
11. *Дәдебаев Ж.* Атыңнан айналайын Әулие ата: тарихи-филологиялық зерттеулер. Алматы: Қазақ университеті, 1998, 113-114 б.
12. Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. Көне дәуірдегі әдеби ескерткіштер (құраст. Ш.Ахметұлы, А.Әлібекұлы, Н.Базылхан, С.Қорабай, Қ.Орынғали, Қ.Сартқожаұлы). 1 т. Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2007, 170-171 б.
13. *Әміров Р., Әмірова Ж.* Көне жазба ескерткіштері. Алматы: Рауан, 1995, 44 б.
14. Абай әзілдері (құрастырғандар: С.Қорабаев, А.Бисенғалиева). Алматы: Ғылым, 1995, 9-10 б.
15. *Құнанбайұлы А.* Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т.2: Өлеңдер мен аудармалар. Алматы: Жазушы, 2002, 13-14 б.
16. Бекет Ата (имандылық-тағылым кітабы). Ақтөбе: Насихат, 31-33 б.
17. *Лотман Ю.* Мәдениеттер типологиясы//Әлем. Альманах. Алматы: Жазушы, 1991, 245 б.

REZUME

B.KORGANBEKOV (Shimkent)
KAZAKH ORATORS AND SPIRITUAL SCIENCE (HAL)

Kazakh orators were used spiritual science (the hal) for choosing the problems in society. Kazakh society and their forefathers not used rules of mind in their problems. All of them were the under the spiritual science (the hal).